

This is a self-archived version of an original article. This version may differ from the original in pagination and typographic details.

Author(s): Nygård, Toivo

Title: Erilaisten historian problematiikasta ja lähteistä

Year: 1999

Version: Published version

Copyright: © kirjoittajat

Rights: In Copyright

Rights url: <http://rightsstatements.org/page/InC/1.0/?language=en>

Please cite the original version:

Nygård, T. (1999). Erilaisten historian problematiikasta ja lähteistä. In H. Roiko-Jokela (Ed.), Vanhuus, vaivat ja erilaiset (pp. 17-42). Kopijyvä. Jyväskylän historiallinen arkisto, 4. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-39-9098-5>

ERILAISTEN HISTORIAN PROBLEMATIIKASTA JA LÄHTEISTÄ¹

Osa ihmisistä on ollut historian luomassa kuvassa vain joko yhteiskunnallisena ongelmana tai jonkin toiminnan kohteena, yhteistyöhaluisina tai vastentahtoisina, kuten Marjatta Rahikainen asiaa luonnehtii.² Natalie Zemon Davisin mukaan uudempi sosiaalhistoria hakee erilaisia, mm. ikään, sukupuoleen ja syntyperään perustuvia ryhmittelyjä, etnisyyden ja uskonnon kategorioita. Kertovaan aspektiin kuuluva juoni voi olla mikä tahansa seksuaalisuudesta salaiseen identiteettiin.³

Ihminen on tutkimisen arvoinen, vaikkei hän samastu tai liity mihinkään puolueeseen, joukkoliikkeeseen tai yhteiskunnalliseen ongelmaan.⁴ Ns. normaalit ovat aina katsoneet, että fyysisesti, sosiaalisesti tai henkisesti erilaiset aiheuttavat ongelmia. Erilaiset ominaisuudet ovat aiheuttaneet käsitys- ja elämisentävän eroja.

Ongelmasta puhuttaessa tarkastelu lähtee yhteiskunnasta: sillehän poikkeavuus on ongelma, ja ongelman aiheuttajat toiminnan kohteita, objekteja. Jos viimeksi mainitut nostetaan historian subjekteiksi, puhutaan marginaaliryhmien historiasta.⁵ Vaikka esimerkiksi rikollisuus koskettaa koko sitä yhteiskuntaa, jossa rikoksia tehdään, rikollisia on vain pieni murto-osa väestöstä. Rikolliset ovat lukumääränsä perusteella nimensä mukaisesti marginaalinen osa koko väestöstä.⁶

Yhteiskuntaelämää on eletty paljolti ylä- ja keskiluokan ehdoilla. Niin kauan kuin rahvaaseen — määritetään käsite suppeammin tai laajemmin — kuuluva ihminen ei ole kiinnittänyt ylempiensä huomiota itseensä, hän on pysynyt tavallaan huomaamattomana, nor-

maalina. Mutta aina on löytynyt huono-onnisia, jotka ovat joutuneet yhteiskunnan erilaisiaan varten järjestämien laitosten kanssa tekemisiin. Historiantutkimukselle tästä on ollut hyötyä. Erilaisten jouduttua yhteiskunnan toimenpiteiden kohteeksi on syntynyt näistä toimista mutta myös niiden kohteista kertovaa asiakirja-aineistoa, jota voidaan käyttää tutkimusmateriaalina.⁷

Erilaisten historia ei ole sama asia kuin vähemmistöjen historia.⁸ Monet vähemmistöt ovat yhteiskunnan täysivaltaisia osaryhmiä, yhteiskunnan ongelmattomia osia. Ne nauttivat samoja oikeuksia kuin väestön enemmistö, niille ovat kuuluneet samat velvollisuudet kuin pääväestölle. Marginaali- tai erilaisryhmä poikkeaa niin ratkaisevasti muusta yhteiskunnasta, että se pelkällä olemassa olollaan aiheuttaa ongelmia. Yhteiskunnan intressiin on kuulunut joko eristää tai jollakin tavoin sopeuttaa normaalien yhteiskuntaan kuuluvat erilaiset.

Mentaliteettien historian edustajat ovat painokkaasti vaatineet, että historiassa yleensä ja sosiaalhistoriassa erityisesti huomio olisi kohdistettava tunteisiin ja kokeviin ihmisiin. Heidän vaatimuksestaan on ollut tutkia historiaa yksilön ja yhteiskunnan mentaalisten ja muiden rakenteiden ykseytenä.⁹ Erilaisten historian käytössä oleva lähdeaineisto asettaa kuitenkin tietyt rajat. Se on syntynyt valtaosin yhteisön harjoittaman valvonnan, huollon ja hoidon seurauksena. Yhteisöä taas eivät ole kiinnostaneet asiat, joista kävisi selville tutkittavien ryhmien näkemys vaikeuksistaan, suhtautumisestaan ja kokemisistaan.

Valtaosa historiantutkimuksen käyttämästä lähteistöstä on viranomaisten tuottamaa. Nämä puolestaan ovat olleet lähinnä aikansa yläluokkaa. Ihmiset, jotka he papereihinsa merkitsivät olivat heille alamaisia, syytettyjä, todistajia tai joidenkin toimenpiteiden kohteita, eivät itsensä määrittäjiä, toimijoita. Talonpoika, käsityöläinen tai kauppias, palkollisista, köyhistä, rikollisista ja vammaisista pu-

humatta eivät ole päässeet valikoimaan niitä tietoja, joita heistä on asiakirjoihin merkitty. Historiantutkimukseen suodattuu pakosta lähteiden näkökulma.

Tämä ei koske pelkästään virallisia asiakirjoja. Erilaisista on myös puhuttu varsin säästeliäästi. Voimamiehiä ja - naisia sekä yleensä ”myönteiseen” suuntaan poikkeavia koskevaa suullista perimätietoa värittää jonkinasteinen ihailu. Suurista tappelijoista ja herrojen puijaajista on kertomuksia. Mutta harvoin on muistettu, miten kyläyhteisö päivittäin asennoitui keskuudessaan eläneeseen eläimeen-sekaantujaan, rampaan, huoraan, homoseksualistiin tai todelliseen mielisairaaseen, ei niinkään hauskaan ”hupakkoon”. Äänettömyys kertonee, että kysymys on ollut perin hankala.¹⁰

Jokainen aika ja jokainen yksilö tai ryhmä sinällään on arvokas. Menneisyyttä ei voi katsella nykyisyyden näkökulmasta; ts. valita tarkastelun kohteeksi vain niitä ilmiöitä, ihmisiä ja asioita, jotka ovat joko edistäneet tai jarruttaneet nykyisyyden tulemista. Siksi erilaisten ja heidän kohtalonsa tutkiminen on historian tutkimuksen oleellinen tehtävä.

Erilaisten historia valaisee koko yhteiskuntaa. Se on keino operationaalistaa yhteiskunnallisten katsomusten ja toiminnan historian tutkimista. Tarkastelemalla sitä, miten eri aikoina on suhtauduttu normaalikansalaisen mallista poikkeaviin ihmisiin saadaan tietoa kyseisen yhteiskunnan säännöistä ja ihanteista. Määritellessään tietyt ryhmät poikkeaviksi yhteiskunnan enemmistö lausuu käsityksen itsestään.¹¹ Esimerkiksi vammaisten historian tarkoitus on perimältään paljastaa, mitä ajan ihmiskuvassa pidettiin arvokkaana ja tärkeänä. Se ei ole yksinomaan eikä edes ensi sijassa yhden pienen ryhmän erityispiirteiden ja - aseman tutkimista,¹² kuten Minna Harjula on todennut.

Seuraavassa tarkastellaan lyhyesti eräitä ns. yhteiskunnan ongelmaryhmiä sekä niiden taustalla olleita tai niihin liittyneitä ilmiöitä. Köyhyys lienee yleisin haitta ja se liittyy moniin ryhmiin. Menneinä vuosisatoina esimerkiksi vammaisuus ja köyhyys kulkivat varsin usein yhtä matkaa, sillä vammaisuus teki ihmisestä yleensä köyhän.

Köyhä ei tullut omillaan toimeen.¹³ Hänen avustamisensa oli ennen lähinnä laupeudentyö ja armonsoitus. Avustustavat kehittyivät varhain yhteisöjen virallisiksi toimintamuodoiksi, joita varten luotiin omat laitokset. Vapaaehtoinen auttaminen muuttui viralliseksi huolloksi.¹⁴ Vaikka avustaminen näytti hyväntekeväisyydeltä, valtio pyrki sen välityksellä lisäämään työkykyistä väestöä ja saamaan ongelmaksi koetut ihmiset ja ilmiön valvontaansa. Esiteollisen Euroopan kerjäläisjoukot uhkasivat ja rasittivat keskusvaltaa. Niinpä irtolaislait, työlaitokset, vankilat ja sairaalalaitos syntymästään saakka sekä pakottivat työhön että helpottivat valvontaa.

Köyhyysongelma kosketti kauan lähinnä maaseutua ja maatalousväestöä.¹⁵ Teollistuvan ja kaupungistuvan Euroopan köyhyysongelmaa taas pahensi suhdanteita säätelevien mekanismien puuttuminen. Varsinaista sosiaalipolitiikkaa edelsi pitkä ja kiihkeä keskustelu toimenpiteiden tarkoituksista. Keskustelua käytiin pitäjänkokouksissa, valtiopäivillä, myöhemmin kunnallisissa itsehallintoelimissä ja lehdistössä. Mieli-piteet ja suunnitelmat kuvaavat aikansa yhteiskunta- jopa valtapoliittisia tavoitteita. Siksi kyseisten elinten asiakirjat ja julkisuuteen tarkoitettu aineisto ovat tutkimukselle tärkeitä.

Erilaisuushan määrittänyt viime kädessä sosiaalisesti. Kun yksilöön kohdistuneet vaatimukset ovat muuttuneet ajan ja yhteisön mukaan, myös poikkeavuuksien rajat ovat siirtyneet. Niinpä käsitkset siitä, mikä oli yhteisön kannalta sopivaa ja toivottavaa, määrsivät jo varhain esimerkiksi sen, kenet kulloinkin tulkittiin vammaiseksi. Yhteiskunnan kannalta vammaisuus oli ei-toivottua erilaisuutta siihen kytkeytyneen avuttomuuden ja riippuvaisuuden, epäitsenäisyyden, eristäytymisen, työkyvyttömyyden ja köyhyyden vuoksi. Kun yhteisö on kokenut vammaisuuden haittana, sitä on pyritty mahdollisuuksien mukaan ehkäisemään, lievittämään ja valvomaan käyttäen ajasta riippuen keinovalikoimaa heitteillejätöstä kuntoutukseen.¹⁶

Mielisairautta pidettiin rangaistuksena sairaan omista tai hänen vanhempiensa teoista. Hoitopaikkojen tarkoituksena oli eristää vaaralliset yksilöt ja siten turvata muun yhteisön häiriötön kehitys. Sukupuolitautesi puolestaan ovat olleet oma erityisryhmänsä sekä koko yhteiskunnassa että muiden sairaiden joukossa. Väestön muuttaessa kaupunkeihin veneeriset taudit lisääntyivät kuten myös prostituutio ja itsemurhat. Pelkoa herättäessään ne pakottivat yhteiskunnan tehostamaan sekä valvontaa että hoitoa.¹⁷

Yksilöä tarkkaillaan ja valvotaan laeista riippumatta. Vaikka epävirallinen kontrolli on sattumanvaraista sekä mielivaltaista,¹⁸ se on tärkeä, koska viralliset instituutiot eivät voi valvoa kaikkea käyttäytymistä. Mutta se viittaa myös siihen, että rikoksia ja rikollisia on aina paljon enemmän kuin viralliset tilastot ja vankiloiden asiakirjat kertovat. Todennäköisesti myös sairaita ja vammaisia on ollut lukuisammin kuin sairaaloiden ja hoitolaitosten potilaskortistot ja -päiväkirjat osoittavat. Kaikki sairautta eivät ole hakeutuneet lääkäriin ja hoitoon.¹⁹

Käsitykset monista nykyään selvinä ja ehkä jopa universaaleina ihmellisinä ominaisuuksina pidetyistä asioista ovat kiteytyneet asenteittain ja pitkän yhteiskunnallisen kehityksen myötä.²⁰ Mutta erilaisuus, kuten esimerkiksi köyhyys, sairaus, rikollisuus, siveettömyys ja vammaisuus saavat historiallisen mielekkyytensä vain aikansa yhteydessä, missä ne eivät ole pelkästään mielenkiintoisia marginaali-ilmiöitä eivätkä niiden aiheuttajat tai niistä kärsivät ainoastaan kummallisia erilaisia.²¹ Yhteiskuntien muuttuessa vaihtuvat myös marginaaliryhmien kriteerit. Eräitä henkilöitä ja ryhmiä on kuitenkin ajasta ja paikasta riippumatta pidetty erilaisina. Suomessa osin uskontoon ja osin lakiin nojaava normijärjestelmä on vakiinnuttanut tietyt erilaisryhmät. Helposti tunnistettavissa ovat rikolliset,²² joilta on jo pitkään riistetty vapaus. Vapauden riisto puolestaan on tehnyt vankeja.²³ Vammaiset, mielisairaat ja sukupuolitautesi

ovat fyysisesti tai psyykkisesti poikenneet muista. Irtolaiset, prostituoidut ja vangit kelvannevat esimerkeiksi sosiaalisesti tai juridisesti erilaisista. Mustalaiset ja pakolaiset ovat rodullisesti tai etnisesti erilaisia kuin muut suomalaiset.

1800-luvun jälkipuoliskolla ja 1900-luvun alussa edellä mainittujen ryhmien asia ajankohtaistui yhteiskunnallisessa keskustelussa. Osin keskustelun tuloksena muuttuneet tai syntyneet hoito-, valvonta-, eristys- ja koulutustoiminnat taas vahvistivat eräiden ammattien — esimerkiksi lääkäreiden, poliisiviranomaisten, eri hoitajaryhmien sekä erityisopettajien — professioita. Toisaalta ne kehittyivät itse kyseisten professioiden vahvistumisen myötä. Mainittujen tehtävien suorittamisen tuloksena syntyneet asiakirjasarjat ovat erilaisuuden historian tutkijalle välttämätöntä materiaalia.

Kun erilaisten historia on keino operationaalistaa paitsi yhteiskunnallisten katsomusten myös valvonnan historian tarkastelua, juuri valvontaan osallistuneiden viranomaisten ja laitosten asiakirjat ovat tutkimukselle mielenkiintoisia ja välttämättömiä. Tässä lähteistössä näkyy, miten yhteiskunta on halunnut ”puolustautua” tavallaan sen omasta piiristä lähtenyt ”uhkaa” vastaan. Se kertoo, milloin ja miten yhteiskunta katsoi voivansa parantaa — yhtä hyvin voisi sanoa samanlaistaa — poikkeavien ryhmiin luetut henkilöt.

Historian tutkimuksen kannalta on tärkeää, kuka/mikä, milloin, miten ja miksi on poikkeuden määrittänyt. Kun aikakin voidaan käsittää monikerroksiseksi — eriaikaisuus leimaa samanaikaisuutta²⁴ — ja ajattelumallit tai maailmankuvat edustavat jähmeää ja arkipäiväistä²⁵, erilaisia koskevat käsitykset porrastuvat ajallisesti mutta myös yhteiskuntaryhmien mukaan. Marginaaliryhmä määrittyy tutkittavan ajan virallisten normien ja saamansa kohtelun mutta myös aikakaudella vallalla olleiden käsitysten, epävirallisten normien, perusteella. Historiantutkimuksessa jokin erilaisryhmä hahmottuu katsomalla, mitkä säännöt ko. ryhmää koskivat, mitä

elimä oli perustettu valvomaan sääntöjen noudattamista, miten nämä elimet toimivat ja millainen käsitys asiasta oli mahdollisesti muilla kuin mainittujen elinten edustajilla. Tämä on tärkeää myös lähteistön kannalta. Sitä on etsittävä erilaisuuden määrittäjien ja toimenpiteiden suorittajien arkistoista.

Ihmisen, ryhmän tai ilmiön suhteet ja paikka aikansa yhteisössä viime kädessä määräävät niiden historiallisen mielekkyyden. Marginaaliryhmiin kuuluvien ihmisten virallinen sidos ympäristöönsä on ollut ennen kaikkea yhteiskunnan suorittama valvonta tai huolto (hoito). Vaikka valvonta on ongelmallinen sekä ristiriitaisen arvosisältönsä että varsin sekavan teoreettisen merkityksensä vuoksi, se yleensä kohdistuu normeista poikkeavaan käyttäytymiseen, käytännössä myös yhteisöjen sisäisten arvostusten ja tavoitteiden seuraamiseen. Valvonnan perusteena on ollut näkemys, ettei yksilö saa olla vaaraksi itselleen tai ympäristölleen.

Vaikka yhteiskunnat näyttävät tulleen ahdasrajaisemmiksi, todellisuudessa varhaisemmilla yhteisöillä oli halua puuttua yksilön käyttäytymiseen mahdollisimman paljon. Niillä ei kuitenkaan aina ollut siihen mahdollisuuksia. Tavoitteiden ja keinojen välinen ristiriita ei ole Durkheimin keksintö. Eri yhteiskuntaluokat taas ovat suhtautuneet eri tavoin yleisestä mallista poikkeaviin ihmisiin. Tavallinen rahvas ei erityisemmin kavahtanut esimerkiksi maankiertäjiä ja muita viranomaisten irtolaisina jahtaamia ihmisiä. Osa irtolaisista oli talonpoikien työvoimareserviä, joten taloudelliset ja työvoimapoliittiset tavoitteet sivuuttivat hallintoviranomaisten vaatimukset. Viranomaistenkaan mielestä irtolaisuus ei ollut rikos, koska valvonta ei kuulunut oikeus- vaan hallintoviranomaisille. Suhtautumistavan ongelmallisuutta kuvaa edelleen se, että irtolaisia kuitenkin kohdeltiin käytännössä yhtä ankarasti kuin rikoslain mukaan tuomittuja.²⁶

Kun prostituutio — oikeastaan paritus — oli rikoslaissa kielletty, viranomaiset loivat 1800-luvulla mekanismin — ohjesääntöön pohjaavan tarkastusjärjestelmän — jonka puitteissa sitä harjoitettiin; ts. poliisi- ja lääkintäviranomaiset valvoivat, että rikoslaissa kiel-

lettyä toimintaa harjoitettiin ”laillisesti”. Väestön enemmistö, joka ei laitosta käyttänyt hyväkseen, tuomitsi prostituution sekä moraalisiin että ”juridisiin” perustein. Pyrkiessään pitämään sekä irtolaisuuden että prostituution tiukassa valvonnassaan yhteiskunta rikkoi itse säättämiään lakeja turvatakseen jäsenensä suuremmalta vaaralta, sukupuolitautilien leviämiseltä. Koska kyse oli sairauksiin liittyneistä toimenpiteistä, prostituutiota ja prostituoituja koskevaa lähteistöä löytyy sekä lääkintälaitoksen (piirilääkärit ja lääninsairaalat) että kaupunkien hallintoelinten (maistraatit, poliisilaitokset, terveyslautakunnat, erilaiset tarkastajat) arkistoista.

Julkaistut lait ja asetukset jo sinällään sisältävät valtaosan niistä tavoitteista ja arvoista, joille valvonta on perustunut. Yksittäisiä oikeustapauksia taas on tutkittava lähinnä eri oikeusasteiden pöytäkirjojen (ns. tuomiokirjat) perusteella. Mutta niidenkin käyttöön liittyy ongelmia, mitä esimerkiksi tuomiokirjojen tietoihin kohdistunut kritiikki osoittaa.

Valtionkirkko-järjestelmän vuoksi kirkolliset elimet osallistuivat, osin valtiolle alisteisina, pitkälle 1800-luvulle ihmisten elämän sääteelyyn. Kirkko hoiti pienet harha-asekeet, valtio puuttui suurempiin poikkeamiin, mm. rikollisuuteen. Näin meneteltiin Gezelius-vanhemman hiippakuntasäännöissä lähtien. Niiden mukaan kirkkoneuvosto oli seurakunnallinen valvontaelin ja tuomioistuin, joka puuttui kirkkohäiriöihin ja seksuaalirikkeisiin. Mutta tärkeitä kysymyksiä koskevat riidat ja torat oli osoitettava maalliselle oikeudelle. Kirkollisten instituutioiden toiminnan tuloksena syntyneiden arkistojen asiakirjoista (pitäjänkokousten pöytäkirjat, kirkkoneuvostojen pöytäkirjat, rippikirjat, muuttokirjat, ns. mustat kirjat, piispan- ja rovastintarkastuspöytäkirjat) näkyy — jos yleensä näkyy — myös perheen sisällä tapahtunut valvonta.²⁷

Lujasta valtionhallinnosta huolimatta erityyppisellä itsehallinnolla on Suomessa ollut valvonnan kannalta keskeinen merkitys. Para-

doksi on, että kun Ruotsin valtakunnasta 1600- ja 1700-luvuilla tehtiin voimakkaan keskus- ja hallintovallan maata, kuitenkin esimerkiksi kurinpidossa paikallisen itsehallinnon tehtäväpiiriä lisättiin. Valta siirtyi paikallistasolla lähinnä kirkkoherroille ja läänintasolla keskushallinnosta riippuvalle maaherralle.²⁸

Alun pitäen valvonnan kohteena oli lähinnä maahan kiinnittämätön tai kiinnittymätön ja pahantapaiseksi epäilty väestö. Se oli kartoitettava ja saatettava yhteiskuntaa hyödyttävään työhön. Kyseeseen tulivat ennen muita irtolaisiksi epäillyt ja luetut kulkijat, jotka eivät palkollisasetusten mukaisesti hankkiutuneet työhön ja sitä tietä jonkin isännän suojelukseseen. Pappi valvoi maaseudulla kuudennusmiesten ja pitäjänkokousten avulla ihmisten siveellisen ja moraalisen ryhdin säilymistä vastaten työstään ja onnistumisestaan periaatteessa Jumalalle, käytännössä kruunulle. Kuudennusmiehillä oli piireissään, lähinnä kylissä, valvontavelvollisuus. Poikkeamat säännönmukaisuuksista merkittiin rippikirjoihin. Karkeimmat rikkeet kirjattiin myös muuttotodistukseen, joka kotipaikkaa vaihtavan oli otettava seurakuntansa kirkkoherralta. Pappi käytti valvontavaltaa antaessaan todistuksia käyttäytymisestä ja maineesta valtion viranomaisille.²⁹ Todistukset ovat paitsi historian lähteistöä myös osoitus valvontakoneiston uutterasta työstä.

Kirkolla oli myös varsin tehokkaita käytännön keinoja ohjata jäsenensä vaellusta: näkyvimpänä muotona julkiset häpeärangaistukset.³⁰ Valtion viranomaiset taas katsoivat, että jokaisella sellaisella ihmisellä, joka yhteisön mielestä ei pystynyt itse hallitsemaan ja vallitsemaan itseään, oli oltava jonkinlainen suojelija. Osa aktiivi väestöstä luokiteltiin tavallaan kykenemättömäksi vastaamaan omasta elämästään. Sitäkin luontevampaa oli, että vanhukset, köyhät, vaivaiset, orvot, mielisairaat sekä ”muut säällittävät olennot” alistettiin viranomaisten isännyyteen.³¹

Käräjillä puututtiin 1600- ja 1700-luvuilla oikeudellisten ja hallinnollisten asioiden lisäksi ihmisen varsin jokapäiväisiin askareisiin kuitenkin lähinnä silloin, kun näistä asioista oli syntynyt kiistaa, ongelmia yhteisön ja yksilön välillä tai jäsenten kesken. Alioi-

keudet kontrolloivat suurelta osin myös moraalialia, jopa silloinkin kun rikoslaki ei antanut siihen mahdollisuutta. Huoruus, pahantapaisuus ja irtolaisuus olivat jatkuvasti esillä 1600-luvulta lähtien. Myös vaarallisesti sairaita, köyhiä ja mielitaudista kärsivien aiheuttamia häiriöitä koskevat asiat tuotiin oikeuteen. Niinpä käräjien — kuten alioikeuksien yleensä — pöytäkirjat ovat erilaisten historian tutkimuksen keskeistä lähteistöä. Käräjät menettivät kuitenkin ajan myötä hallinnollisia tehtäviään kruunun muille instituutioille.³²

Osin jo 1600-luvulta, ja 1800-luvulta lähes yksinomaan, useimmat marginaaliryhmiin liittyneet asiat kuuluivat hallintoviranomaisille.³³ Vastuu lain noudattamisesta ja järjestyksen säilymisestä oli 1600-luvulta lähtien läänin maaherralla (1800-luvulla kuvernööri), joka käytti kuninkaalle kuuluvaa toimeenpanovaltaa poliisitointa ja yleensä järjestyksen ylläpitoa koskevissa asioissa. Maaherran oli oltava yhteistyössä tuomioistuinten sekä pitäjän ja kaupunkien järjestyksestä vastaavien elinten, etenkin nimismiesten ja myöhemmin poliisilaitosten, kanssa.³⁴ Maaherran johtamien lääninhallitusten kanslioihin oli lähetettävä tiedot nimismiehiltä ja kruununvoudeilta sekä pitäjien ja kaupunkien viranomaisilta. Siksi lääninhallitusten arkistot, kruununvoudin arkistojen ja nimismiesten arkistojen ohella, ovat erilaisten historiaa tutkittaessa tärkeitä. Sekä lääninhallituksen että kruununvoudin arkistossa ovat esimerkiksi henkikirjat, joita niitäkin käytettiin hyväksi epäsosiaalisen väestön valvonnassa. Kaupungeissa vartioiva rooli lankesi maistraatille, ja viskaali apulaisineen vastasi käytännössä vanhempana aikana kenttätöystä. Lähinnä Pohjanmaalla 1700-luvulla ja 1800-luvun alkupuolella vaikuttanut oltermannilaitos, kylähallinto, toimi kyläjärjestyksen mukaan. Kyläjärjestysohjeessa oli erityinen ns. irtolaispykälä.³⁵

Kaikenlaisen valvonnan keskeisen elimen eli eurooppalaisen poliisilaitoksen alku liittyy talous- ja yhteiskuntarakenteen muutokseen, ei pelkästään mellakoitten ja epäjärjestyksen lisääntymiseen tai lisääntymisriskin kasvamiseen, jotka nekin olivat tärkeitä, mutta kuitenkin toissijaisia tekijöitä.³⁶ Poliisihallinnon rakentaminen

Suomeen alkoi vuonna 1816, jolloin annettiin Turun laitosta koskeva asetus. Se oli pohjana myös Helsingin (1826) ja Viipurin (1836) vastaavia laitoksia koskeneille säännöksille. Suomen kaupunkien poliisilaitosten mallimaa oli Ruotsi, joten annetut säännökset olivat sopusoinnussa maan lain kanssa.³⁷ Laitosten keskeinen tehtävä autonomian ajan alussa oli henkilövalvonta. Erityisen suuri huomio kiinnitettiin liikkeellä oleviin, sellaisiin ihmisiin, jotka eivät turvallisesti oleskelleet tutussa ja tunnetussa paikassa. Poliisikamarien arkistot ovat epäsosiaalisen väestön tutkijalle keskeinen tietolähde.

Maaseudun järjestyksenvalvonnan suuri reformi tapahtui vasta 1890-luvun alussa. Silta- ja jahtivoutien toimien sijaan perustettiin kruunun rahoittamia maalaispoliisikonstaapelin toimia.

Varsinaisia irtolaisia voidaan ”jäljittää” siinä järjestyksessä kuin sellaiseksi epäilty henkilö joutui valvovien viranomaisten huomion ja toimenpiteiden kohteeksi.³⁸ Jo vuoden 1734 palkollisasetuksen mukaan pappien oli lähetettävä maaherroille lääninhallituksen kanslioihin luettelot seurakunnissaan oleskelleista irtolaisista. Luetteloita alkoi kuitenkin saapua vasta 1700-luvun loppupuolella. Ne olivatkin erinomaisia työvoiman pyydystämisvälineitä. Pappit tunsivat rippikirjojen, syntyneiden ja kastettujen luetteloiden, väkilukutaulujen ja kiertomatkojensa perusteella pitäjän väestön määrän ja laadun kylää ja taloa myöten. Vieras ihminen veti huomion puoleensa, etenkin jos hän käytöksellään edes vähän rikkoi yhteisön ”rauhaa”.

Pappien laatimien luetteloiden perusteella työhön kykenevät ja siihen halukkaat pakotettiin ottamaan vuosipalvelus. Epäsosiaalinen aines pyrittiin toimittamaan maaherran määräyksestä armeijaan tai kruunun järjestämiin ”yleisiin töihin”, mikä käytännössä tarkoitti työtä linnoituksissa, myöhemmin erityisissä työlaitoksissa. Henkikirjaa käytettiin pohjana laadittaessa irtolaisluetteloita, joiden pe-

rusteella irtolaisiksi epäillyt suojeluksettomat (vailla palvelupaikkaa) pidätettiin ja lähetettiin (nimismies) maaherran luo. Tämän johdolla suoritettussa kansliakuulustelussa epäillyn kohtalo ratkesi. Maaherra saattoi passittaa hänet joko takaisin kotiseudulleen työhön tai tuomita hänet 1/2–2 vuodeksi työlaitokseen.³⁹ Kansliakuulusteluissa syntyneet pöytäkirjat, ns. kansliakuulustelupöytäkirjat (myöhemmin irtolaiskuulustelupöytäkirjat) ovat lääninhallitusten arkistoissa.

Irtolaislainsäädäntöä täsmennettiin vuonna 1802 annetulla värväyssäännöllä. Sen mukaan henkilö, joka ei mennyt yleiseen palvelukseen tai harjoittanut muuta laillista ammattia, ei omistanut maanviljelystä, vuosipalvelusta tai muuta sallittua elinkeinoa, oli irtolainen. Irtolainen oli värväyksen alainen, joten hänet voitiin sijoittaa armeijaan. Myös asetus työlaitoksista (1804) lähti siitä, että irtolaisuus saattoi uhata maan asukkaiden turvallisuutta ja vaarantaa yhteiskuntaa. Uhkan poistamiseksi Kuninkaallinen majesteetti oli päättänyt perustaa Karlskronan ja Sveaborgin yleiset työlaitokset, joihin oli lähetettävä työttömät ja pahantapaiset henkilöt tekemään valvonnan alaisina hyödyllistä työtä. Näiden laitosten toiminnasta kertovaa aineistoa on säilynyt. Seuraavana vuonna annettu palkollissääntö määritteli irtolaisen tunnusmerkit.⁴⁰ Nämä kolme asetusta muodostivat yhdessä saumattoman kokonaisuuden, jonka välityksellä ns. irtain väki sidottiin toisen palvelukseen ja isännän ehdottomaan, mutta lain kahlitsemaan valtaan.

Nopeasti lisääntyvä tilaton väestö oli suomalaisen maatalousyhteiskunnan polttavin ongelma 1800-luvulla. Vuonna 1852 annettu asetus laillisesta suojeluksesta olikin tarkoitettu tämän kysymyksen ratkaisemiseen. Asetus kuitenkin pikemmin loi kuin ratkoi tilattomaan väestöön liittyneitä ongelmia.⁴¹ Komiteoiden ja tammikuun valiokunnan kautta sekä säätyjen käsittelyn myötä saatiin aikaan 21.1.1865 uusi asetus joutolaisista ja niiden kanssa menettelemisestä.⁴² Maaherra, jolle epäillyn tutkiminen ja tuomitseminen kuului, saattoi tuomita irtolaiseksi vain todella pahamaineisen henkilön. Asetuksessa tähdennettiin voimakkaasti kunnallisten elinten

velvollisuutta valvoa irtolaisuutta kenttätasolla, joten poliisiviranomaisten merkitys valvonnassa, ainakin teoriassa, väheni. Käytännössä kruunun virkamiehet olivat edelleen ratkaisevassa asemassa.

Melko vanhakantainen ja staattista yhteiskuntaihannetta myötäilevä asetus joutui pian ristiriitaan myös liberalisoituvan elinkeinolainsäädännön kanssa. Jo asetuksen antamisen aikoihin oli alettu keskustella irtolaisten ”sopeuttamisesta” yhteiskuntaan ja käyttää heitä laajasti yleishyödylliseen työhön kanava- ja rautatietyömailla.⁴³ Myös vuonna 1879 voimaan tullut köyhäinhuoltoasetus kiirehti uudistusta, sillä se kosketti joiltakin osin irtolaisia.⁴⁴ Vuonna 1883 annetun uuden lain mukaan irtolainen oli työhön kykenevä Suomen kansalainen, joka omassa kotikunnassaan tai sen ulkopuolella kuljeskeli työttömänä ilman elatusta ”omista varoistaan tai toisen huolenpidosta” ja vietti siveetöntä ja säädytöntä elämää.⁴⁵ Muutos entiseen oli asetuksen tekstin mukaan todella huomattava. Toisaalta laki on sellainen, miten se sovelletaan. Viranomaiset olivat jo 1800-luvun alkupuolella paljolti menetelleet vuoden 1883 asetuksen vaatimalla tavalla. Uusi asetus oli voimassa vuoteen 1936 saakka.

Poliisilaitos ja lääkintäviranomaiset olivat myös prostituoitujen tärkeimpiä valvojia, joten kielletyn rakkauden myyjien tutkiminen tapahtuu ainakin osin näiden arkistojen pohjalta. Huoruutta pidettiin yhteiskunnalle vahingollisena. Se voitiin ”tuomita” ja saattaa rangaistuksen alaiseksi moraalisiin perusteisiin ja käyttämällä hyväksi jo vuoden 1734 Ruotsin valtakunnan yleistä lakia, joka tarkkaan ottaen kielsi kuitenkin vain parituksen.⁴⁶ Niin ikään vuoden 1889 rikoslaisissa säädettiin vankeudella rangaistavaksi teoksi huoneen pitäminen haureuden harjoittamiseksi, naisen viettely haureellisuuteen ja naisen antautuminen haureuden välikappaleeksi.⁴⁷ Prostituutio on Suomen historiassa ollut virallisella tasolla lähinnä kansanterveydellinen ongelma. Verraten myöhään siitä tuli siveelli-

syyskäsityksiin, sosiaalipolitiikkaan ja sukupuoleen liittyvä kysymys.

Näkyvä prostituutio on paikallistunut Suomessakin kaupunkeihin. Kyse on ollut traditiosta, kaupunkikulttuurin erääksi osaksi muodostuneesta perinteestä, jolla on ollut lasku- ja noususuhdanteensa. Vielä 1800-luvulla naisetkin oli moraalisisessa mielessä helppo jakea kahteen pääryhmään: suureen, kunnioitettuun ja perheen perustamiseen soveliaisiin sekä pieneen, halveksittuun ja ruumiiltaan raunioituviksi katsottuihin. Viimeksi mainittu ryhmä saattoi jopa tehdä mahdolliseksi edellisen ryhmän siveyden säilymisen.

Mitä ohjesääntöinen tarkastustoiminta sitten oli? ”Antautuneiden” naisten valvontaa varten oli Helsingin poliisilaitoksen yhteyteen 1847 perustettu erityinen terveystoimisto. Tavoitteena oli prostituoitujen säännöllisen terveystarkastuksen avulla estää veneeristen tautien leviäminen.⁴⁸ Toimiston oli noudatettava lääkintöhallituksen, kuvernöörin, poliisin ja tarkastusta suorittavan lääkärin kesken soveltua toimintasuunnitelmaa. Myöhemmin perustettiin vastaavia elimiä muihin kaupunkeihin. Toiminta vakiinnutettiin oikeastaan vasta 1874 annetussa armollisessa julistuksessa. Sen mukaan lääkintöhallituksen katsoessa välttämättömäksi kaupunkiin oli perustettava ”haureuselon silmälläpitoa ja ehkäisemistä varten” omat toimitukset, joissa yleiset sukupuolitauditarkastukset suoritaisi sitä varten määrätty lääkäri. Lääkintöhallituksen oli tehtävä esitys toimiston perustamisesta senaatin talousosastolle, joka päätti asiasta lopullisesti. Toimistojen piti valvoa ja ehkäistä sukupuolitauteja, mutta niitä alettiin pitää käytännössä sallitun prostituution valvontaeliminä. Paradoksaalista on, että prostituoidun suorittamaa tarkastusmaksua alettiin pitää jonkinlaisena ”elinkeinoverona” ja korttia, johon tarkastus kirjattiin, eräänlaisena ”elinkeinolupana”. Turku, Tampere, Viipuri ja Vaasa saivat toimiston 1870- ja 1880-luvuilla.⁴⁹ Prostituoituidut merkittiin poliisin luetteloiden ohella myös henkikirjaan, ainakin Helsingissä 1800-luvun lopulla. Toimistojen arkistoina on ensisijaista tutkimusmateriaalia Suomen kaupunkien prostituutiota 1800-luvun jälkipuoliskon osalta tutkittaessa.

Turun tuomiokapitulिन pöytäkirjoissa on mainintoja kupan esiintymisestä Suomessa jo 1600-luvulla. Sairaudesta, jota kutsuttiin ajan uskomuksia kuvaavalla nimellä kevytmielisten tauti (pockor af lösaktighet) käytettiin myös nimeä ranskantauti.⁵⁰

Veneeristen tautien aiheuttaman pelon seurauksena valvonnassa mentiin käytännössäkin hyvin pitkälle. Passia, joka tavallaan oli vapaan henkilön ja kansalaisen identiteetin selvin dokumentti, ei nimittäin saanut antaa vuodesta 1811 lähtien kaupustelijoille, porvarisrengelle ja kiertäville naiskaupustelijoille ellei näillä ollut terveystodistusta. Virkamiesten taas oli valvottava, etteivät irtolaiset ja huonotapaiset naiset oleskelleet maaseudulla ja että kaikki tartunnan saaneet toimitettiin parantolaan. Yksilön henkilökohtaista vapautta nykyisessä mielessä loukattiin jo silloin kun määrättiin, että markkinoilla ja kärjätilaisuuksissa majoitus- ja tarjoilutoimintaa harjoittavien naisten piti alistua tutkimukseen.⁵¹ Kun sukupuolitaudit näyttivät lisääntyvän, syyksi mainittiin heti valvonnan heikkous, kuten Collegium Medicumin 1800-luvun puolivälissä ylijohtajan ehdotuksesta antama lausunto osoittaa.

Sukupuolitautilien leviämisyistä ja luonteesta esittivät käsityksiään piirilääkärit ja lääkintöhallituksen virkamiehet, joten näiden viranomaisten arkistot lääninsairaaloiden asiakirjojen (KA:ssa tai maakunta-arkistoissa) ohella valaisevat sekä sukupuolitautilien leviämisen historiaa että niihin sairastuneiden taustaa ja kohtaloa. Kun sukupuolitauteihin suhtautumisessa leikkasivat eri yhteiskuntaluokkien ja ammattiryhmien egoistiset näkemykset: kirkon edustama moralismi ja uskonnolliset käsitykset, kansaan juurtunut fatalismi, paikallisten virkamiesten kansanomaistettu juridinen ankaruus ja ihmisten keskuudessa yleensä kulkenut taikauskon kiihdyttämä syyllisyydentunto, myös sairastuneiden naapurit, tuttavat ja sukulaiset osallistuivat valvontaan ilmoittamalla asiasta viranomaisille. Niinpä yleensä ensin saapui lääninlasaretin veneeristen osastolle lääkärin läheteellä tartunnan saanut. Muutaman vuorokauden ku-

luttua seurasivat lääninkanslian passituksen perusteella hänen omaisensa. Sairaalaan otettujen nimet alkoivat täyttää potilaspäiväkirjojen rivejä. Jos syfilis alkoi jossain paikoin nopeasti lisääntyä, maaherra saattoi käskeä kruununvouteja ja nimismiehiä tarkoin etsimään ja ilmoittamaan epäillyt tapaukset. Paikalle lähetetty piirilääkäri tutki sekä sairaiksi epäillyt että terveet kyläläiset. Sairaalaan tulleita potilaita kuulusteltiin häikäilemättä. Tartunnan lähteet oli saatava selvälle keinolla millä hyvänsä.⁵² Tautien leviämisen pelon vuoksi tarkastettiin myös satamiin saapuneiden laivojen miehistöt. Tarkastuskertomukset lähetettiin ja arkistoititiin lääkintöhallitukseen (KA:ssa).

Vammaiset ovat tyypillinen esimerkki siitä, miten johonkin erilaisryhmään asennoituminen on vaihdellut voimakkaasti ja miten muutos oli suuri juuri 1800-luvun jälkipuoliskolla yhteiskunnan muutenkin eriytyessä. Kehitykseen liittyi läheisesti erilaisryhmiä hoitaneiden, holhonneiden ja kouluttaneiden henkilöiden ja laitosten selvä, joskin verkkainen professioituminen. Tämän seurausta puolestaan oli asiakirjasarjojen syntyminen esimerkiksi aistivammaiskoulujen sekä kehitysvammaisten huoltolaitosten arkistoihin. Vammaisten laajasta ja monikerroksisesta joukosta⁵³ kiinnostaa tässä yhteydessä lähinnä pari osaryhmää. Aisti- ja kehitysvammaisiin suhtautumisessa yhtyivät monet ajan yhteiskunnalliset ja kulttuuriset käsitykset: moraaliset, eettiset, esteettiset, terveydenhoidolliset, koulutukselliset ja yhteiskuntapoliittiset näkemykset.

Suomessa kuten yleensä pohjoismaissa kirkko oli huolehtinut pitkään vammaisten opetuksesta. Hospitaaleissa oli vaadittu näiden osallistumista myös uskonnon alkeiden opetteluun. Kirkko oli hoitanut paikallisella tasolla opetuksen kontrollin köyhien ja kerjäläisten muuton valvonnan yhteydessä.⁵⁴ Toisaalta armahtaminen kuului vanhastaan kristilliseen etiikkaan. Ketään ei esimerkiksi saanut sulkea ehtoolliselta käsityskyvyn vajavuuden ja oppimisvaikeuksien

vuoksi. Sen sijaan oppimishaluttomuus riitti perusteeksi. Samaa linjaa seurasi käytäntö, jonka mukaan kaste oli toimitettava, vaikka lapselta olisi puuttunut jokin jäsen.⁵⁵

Paljolti tietämättömyys tylsämielisyyden luonteesta lisäsi siitä kärsiviä kohtaan tunnettua vierastamista. Niinpä kun 1880-luvulla katsottiin tarpeelliseksi suorittaa tutkimus heidän lukumäärästään, erityistä huomiota kiinnitettiin vanhempien sairauksiin ja sukulaissuhteisiin; kysyttiin suoraan, olivatko tylsämielisen vanhemmat keskenään sukulaisia ja esiintyikö tylsämielisyyttä tai mielisairautta suvussa. Ajan tiedehän vakuutti, että tylsämielisyys periytyi. Eri-laisten aistiviallisia ja kehitysvammaisia koskevien tiedustelujen avulla kerättiin aineistoa, josta osia on julkaistu komiteoiden mietintöjen yhteydessä ja Suomen Virallisessa Tilastossa. Kun vielä 1800-luvun lopulla tietojen keruun hoitivat seurakuntien papit, aineistoa on myös niiden arkistoissa.

Kunnallisasetuksen (1865) mukaan kuntakokouksen oli neuvoteltava ja päätettävä kuurojen ja sokeiden huollon lisäksi heikkomielisten hoidosta,⁵⁶ joten vammaisia koskevia paikallisen tason päätöksiä on haettava eri kunnallisten elinten arkistoista. Vuoden 1879 vaivaishoitoasetus korosti kunnan osuutta valtion tukemaa koulutusta vaille jääneiden vammaisryhmien, lähinnä raajarikkoisten ja tylsämielisten, huollossa. Kunta oli velvollinen auttamaan alaikäisiä, heikkomielisiä, raajarikkoisia, pitkällisempää tautia sairastavia tahi vanhuuttaan heikkoja hoidon ja tarpeenmukaisen elatuksen saamiseksi, mikäli näillä ei ollut muuta holhoojaa.

Jos yksilö oli yhteisön kannalta pelkästään hyödytön, häntä voitiin sietää ja säälistä, kristillistä rakkautta tuntien, armahtaa ja auttaa. Mutta tilanne muuttui kokonaan, jos oletettiin, että hän saattoi olla vaaraksi jälkeläisille perimänsä kautta.⁵⁷ 1800-luvun loppupuolella alaa voittaneen käsityksen mukaan ongelmatkin, laajassa mielessä, olivat evoluution tulosta. Ne piti ehkäistä erityisin toimenpitein.

Äärimmäisenä vaihtoehtona olleen rotuhygieenisen ajattelutavan⁵⁸ mukaan ihmisen ja ihmiskunnan biologisesta kehityksestä löytyivät syyt yhteiskuntien häiriöille. Kielteisiksi koettujen ja perinnöllisinä pidettyjen ilmiöiden uskottiin lisääntyvän ja ”ennustavan” ihmiskunnan rappiota. Perinnöllisyyslait tulkittiin melko ahtaasti perinnöllisyys-determinismiin päätyen. Esimerkiksi tanskalaisen Wilhelm Johannsenin heikko- ja tylsämielisyyttä sekä kaatumatautien ja alkoholismin periytymistä koskettelevat tutkimukset tarjosivat lähtökohtia lähes mihin suuntaan tahansa.⁵⁹

Jo 1800-luvun lopulla esittivät tylsämielisten hoidon parissa työskentelevät, kasvatuksesta ja terveydenhoidosta vastaavat henkilöt varsin selväpiirteisiä käsityksiä siitä, millainen ihmisaines ei ollut kelvollinen jatkamaan sukua.⁶⁰ Kielenkäyttö arvovärityi vammaisista, sairaista ja rikollisista puhuttaessa. Termit saastutettu, yhteiskunnan loiseläjä ja hyödytön syöjä kuvaavat suhtautumista osuvasti. Degeneroituneita kutsuttiin moraaliseksi ja sosiaaliseksi jätteeksi. Kirjoitettiin myös yhteiskuntaorganismista, ja degeneraatiota verrattiin ruttoon tai mätäpaiseeseen.⁶¹

Keinot ns. degeneroituneiden aiheuttaman uhkan eliminoimiseksi olivat varsin vanhat. Kun epänormaaliuden näkemisenkin pelättiin haittaavan terveiden, tavallisten lasten kehitystä, ongelmista selvitettiin kätkemällä niiden aiheuttajat laitoksiin, ts. piilottamalla heidät julkisuudelta ja tavalliselta elämältä. Perusteluja löydettiin jopa ajan lapsipsykologiasta.⁶² Vankiloiden ohella tarvittiin muitakin laitoksia, koska vuoden 1889 (tuli voimaan 1894) rikoslain mukaan ymmärrystä vailla olevat ja satunnaisessa mielenhäiriössä olleet rikolliset jätettiin rankaisematta. Kun myöhemmin havaittiin laitoshoidon kalleus sekä laitosverkon rakentamisen hitaus ja kun tunnus-tettiin elinikäisen eristämisen epäinhimillisyys, alettiin etsiä muita vaihtoehtoja.

Suvun jatkamisen estäminen pysyi kuitenkin keskeisenä tavoitteena. Lievin menetelmä tämän toteuttamiseksi oli kieltää avioituminen ”viallisilta” ihmisiltä. Tähän pyrittiin aluksi, 1890-luvulla, kehoittamalla välttämään avioitumista epäilyttävien henkilöiden kanssa

mm. mielisairauden periytymisvaaran vuoksi.⁶³ Äärimmäisin ja luonnollisesti varmin keino estää degeneroituneiksi katsottuja jatkamasta sukua oli sterilisaatio. Asiasta käydyn keskustelun huippukohta ajoittui Suomessa vasta 1920- ja 1930-lukujen taitteeseen.⁶⁴ Siihen osallistuivat lehdistö, valtiopäivät, uskonnolliset piirit, lääketieteen, juridiikan ja sosiaalialan asiantuntijat sekä tietenkin myös yksittäiset asianharrastajat. Yllättävää on, että sosiaali- ja opetusalan edustajat suhtautuivat sterilisaatioon huomattavasti varauksettomammin kuin esimerkiksi lääkärit, joitakin poikkeuksia lukuun ottamatta. Esimerkiksi kansakoulunopettajille sterilisaatiota perusteltiin koulutyötä helpottavana keinona.⁶⁵ Pragmaattinen tarkastelutapa pyrki nytkin syrjäyttämään moraalisen.

Se, mitä edellä on sanottu irtolaislaisten valvonnasta, koskee myös mustalaisia, sillä he olivat yksi selväpiirteisistä osista näistä. Jo pelkkä elämäntapa johti heidät lähes automaattisesti viranomaisten silmätikuksi. Mutta suhtautumiseen vaikuttivat syvällisemmätkin syyt. Karsastamista perusteltiin milloin uskonnollisin, milloin moraalisin argumentein.⁶⁶

Niinpä mustalaisia koskevat erikoismääräykset olivat pitkään hyvin ankaria. Vuonna 1772 käskettiin valtakunnassa syntyneet kiertelevät mustalaiset kruunun linnoihin yleisiin töihin, ja 1812 vahvistettiin tämä määräys sekä mustalaisten jako kahteen luokkaan. Mustalaiset alettiin juridisestikin samastaa irtolaisiin. Kiinni otettuja miehiä säilytettiin Viaporissa ja naisia Turun kehruhuoneessa. Koska naiset eivät suostuneet eroamaan lapsistaan, nämä saivat seurata äitejään työlaitokseen. Vähän aikaa (1842–1861) yritettiin 8–14-vuotiaat vankeudessa tai vailla elättäjää olleet mustalaispojat lähettää Pietariin, jossa heistä erityisessä laitoksessa oli tarkoitus tehdä sotilaita. Tätä kohtaloa mustalaispojat kaihtoivat kuin ruttoa.⁶⁷

Mustalaisten asemasta käytiin varsin moni-ilmeistä keskustelua. Eri piirejä yhdisti sama tavoite: mustalaiset oli saatava luopumaan

identiteetistään ja integroitumaan suomalaiseen yhteiskuntaan taloudellisesti (työn teko), henkisesti (uskonto) ja kulttuurisesti (rippikoulu, avioliitto, hautaustapa, luku- ja kirjoitustaito). Keinot päämäärään pääsemikseksi olivat varsin perinnäisiä. Niissä, kuten muissakin erilaisiin kohdistuneissa toimenpiteissä, lähdettiin siitä, että ongelmaryhmän perusmuoto — koski se sitten elämäntapaa tai ulkonäköä — oli väärä, ja se oli muutettava. Tämä kuvastuu säätyjen keskusteluista vuosien 1863–1864, 1872, 1877–1878, 1888 ja 1897 valtiopäivillä, jolloin mustalaisten asia oli esillä osin muun irtolaisuuden yhteydessä.

Talonpojat, papisto ja porvaristo tunnustivat kuitenkin mustalaisista saatavien tietojen merkityksen ja anoivat vuoden 1894 valtiopäivillä niiden keräyttämistä. Lehdistö, joka jo 1800-luvun loppupuolella osallistui varsin innokkaasti yhteiskunnallisiksi ongelmiksi koettujen asioiden käsittelyyn, ei ollut kovin innostunut mustalaiskysymyksestä. Ryhmä oli kovin pieni. Mustalaisten edesottamuksiin puututtiin vain silloin, kun jotkut heistä olivat tehneet jotain kielteistä: lähinnä rikoksia. Eräissä lehdissä vaadittiin kuitenkin mustalaisväestön kasvattamista kristilliseen henkeen kelpo kansalaisiksi. Valtiopäivillä käytettyjen puheenvuorojen tapaan tuotiin esiin mahdollisuus ja velvollisuus pakolla sosiaalistaa mustalaiset. Työ oli aloitettava lapsista.⁶⁸

Mustalaisten määrän, asuinpaikkojen ja sivistystason kartoittamisyrietykset antoivat ainakin teoriassa jonkinlaisen perustan arvioida näiden tarpeita nimenomaan suomalaisen yhteiskunnan kannalta. Vuonna 1895 suoritettun mustalaistiedustelun jälkeen asetettiin komitea selvittämään, mihin toimenpiteisiin oli ryhdyttävä. Komitean puheenjohtajana oli Uukuniemen kirkkoherra Alexander G. Valle ja sihteerinä mustalaisten tutkija Arthur Thesleff. Komitean työskentely herätti yleisempääkin huomiota, ja sille annettiin hyvää tarkoittavia neuvoja. Poikkeuksetta näiden takana oli pyrkimys säästää oma kotiseutu mustalaisten kuljeskelulta. Komitean vuonna 1900 valmistunut mietintö pohjautui paljolti Thesleffin tutkimuksiin.⁶⁹

Kaiken kaikkiaan mustalaisiin kohdistunut käytännön toiminta rajoittui viranomaisten suorittamaan ankaraan valvontaan, jopa suoranaiseen vainoon. Sitä säästi rahvaan vuosisatainen epäluulo ja taikauskon kyllästävä pelko itselle täysin vierasta kulttuuria ja hieman tummemmalta näyttäviä ihmisiä kohtaan.

Jo sana pakolainen synnyttää mielikuvan avuttomasta ja toisten armoille joutuneesta ihmisestä. Tässä yhteydessä kiinnostaa joukko-pakolaisuus, koska tarkastelun kohteena ovat nimenomaan erilaisryhmät ja koska yhtä pakolaista ei kukaan katso vaaraksi ja vaivaksi. Asia muuttuu kun aletaan puhua sadoista ja tuhansista.

Vasta ensimmäisen maailmansodan ja sen jälkiselvittelyjen vaikutuksesta pakolaisten aiheuttama ongelma kosketti Suomea. Kyse oli kahdesta, kansallisuudeltaan erilaisesta pakolaisryhmästä. Itä-Karjalasta ja Inkeristä paenneita voi kutsua heimopakolaisiksi. Mutta myös venäläisiä pakolaisia tuli hyvin paljon Suomeen. Kumpaankin ryhmään kuuluneet pyysivät Suomeen saavuttuaan turvapaikkaa, koska pelkäsivät joutuvansa entisessä kotimaassaan lähinnä poliittisten mielipiteittensä mutta myös kansallisuutensa vuoksi vainotuiksi.⁷⁰

Itsenäistyneen Suomen pakolaispolitiikka ei aluksi ollut kovinkaan ahdasmielistä. Vaikka venäläisten pakolaisten maahanpääsyä valvottiin niin tiukasti kuin asiasta vastaavien viranomaisten resurssit antoivat myöten, heidän oleskeluunsa ja matkusteluunsa Suomessa ei puututtu yhtä tarkasti. Oleskelulupien myöntäminen kuului maaherroille. Maaherroilta saatujen tietojen mukaan Suomessa oli ke-sällä 1919 lähes 18 000 ulkomaalaista.

Suomen aluksi melko joustava pakolaispolitiikka koveni ajan myötä. Venäläiset haluttiin siirtää paikkakunnille, joissa heidän valvontansa olisi ollut helpompaa, esimerkiksi maaseudulle. Uusia maahantulijoita kohdeltiin epäillen ja tiukasti.

Itä-Karjalasta ja Inkeristä tulleita, suomalaisten kanssa samaa kieltä puhuneita heimopakolaisia oli alkanut saapua Suomeen jo

vuoden 1917 syksyllä, ja vuoden 1918 lopussa heitä oli kolmisen tuhatta. Vuonna 1919 inkeriläisten lukumäärä oli suurimmillaan (noin 8 000). Itä-Karjalan pakolaisten pääryhmä, lähes 12 000 henkeä, saapui Suomeen Itä-Karjalan epäonnistuneen kapinayrityksen (1921–1922) kukistumisen jälkeen. Tällöin pakolaisjoukko oli suurimmillaan (lähes 34 000 henkeä). Venäläisiä emigrantteja siirtyi nopeasti muualle ja itäkarjalaisia ja inkeriläisiä palasi takaisin Neuvosto-Venäjäälle. Vuonna 1925 Suomessa oli enää vajaa 22 000 pakolaista, näistä oli itäkarjalaisia kuutisen tuhatta.⁷¹

Pakolaisavustuksesta huolehti aluksi epälukuisa joukko järjestöjä, jossain muodossa myös ulkoministeriö. Vuonna 1922 organisoitiin Valtion pakolaisavustuskeskus (arkisto KA:ssa) erilaisine huoltokuntineen ja jakelupaikkojen listoineen. Merkittävä osuus työssä pakolaisten hyväksi oli erillislaitoksilla: pakolaisleirit, pakolaiskoulut, huoltolaitokset, turvakodit (arkistot pakolaisavustuskeskuksen arkistossa).

Pakolaisapuun sisältyy pääosa siitä suhtautumisesta, joka pakolaisia Suomessa kohtasi. Kun pakolaisten pääseminen työhön oli keskeinen tavoite, eri työnantajien arkistot voivat tarjota tietoja pakolaisten historian tutkijoille. Etsivä Keskuspoliisi taas luokitti pakolaisia poliittisesti luotettaviin ja epäluotettaviin.⁷² Heimopakolaisuuden poliittinen puoli tuli selvästi ilmi myös julkisessa sanassa. Pakolaiset herättivät kyllä huomiota, mutta ennen kaikkea siksi, että heidän avullaan voitiin pitää yllä mielenkiintoa tärkeäksi katsottuun asiaan. Kun poliittiset päivälehdet puuttuivat kysymykseen, sanoman kärki ei suuntautunut pakolaisiin sinänsä vaan sisäpoliittisiin vastustajiin. Tämä käy selvästi ilmi mm. Uuden Suomen, Suomen Sosialidemokraatin ja Helsingin Sanomien palstoilta.⁷³ Pakolaisten vakinnutettua asemansa heidät merkittiin ortodoksisen pakolaisseurakunnan väestökirjanpitoon (historia-kirjat, rippikirjat), jonka arkistoaines on Mikkelin maakunta-arkistossa.⁷⁴

Lähdeviitteet:

- ¹ Artikkelin perustuu keskeisiltä osin allekirjoittaneen teokseen *Erilaisten historiaa*. Marginaaliryhmät Suomessa 1800-luvulla ja 1900-luvun alussa. Jyväskylä 1998. Tekijä on kuitenkin katsonut tarkoituksenmukaisesti viitata myös tässä yhteydessä siinä käytettyyn keskeiseen kirjallisuuteen.
- ² Marjatta Rahikainen, *Kasvot väkijoukossa. Historian kirjurit ja tekijät. Matkoja moderniin. Lähikuvia suomalaisten elämästä*. HArk. 107. Helsinki 1996, s. 20.
- ³ Ks. Natalie Zemon Davis, *Sosiaal historian haasteet. Matkoja moderniin*, s. 9–11.
- ⁴ Ks. esimerkiksi Matti Peltonen, *Matala katse. Kirjoituksia mentaliteettien historiasta*. Tampere 1992, s. 7–9.
- ⁵ Tästä katso tarkemmin Nygård 1998, s. 11–24.
- ⁶ Ks. Pertti Haapala, *Sosiaal historia. Johdatus tutkimukseen*. Helsinki 1989, s. 34.
- ⁷ Tästä katso Nygård 1998, s. 19–20.
- ⁸ Hyvä suomalainen esitys siitä, mitä vähemmistöillä historiallisessa mielessä ymmärretään ja mikä niiden historiallisessa muodostumisessa on ollut keskeistä, on Auvo Kostiaisen toimittama *Historian vähemmistöt. Minorities in History*. Turun Historiallinen Arkisto 48. Turku 1994. Erityisesti siinä Kostiaisen, Vähemmistön käsite ja muodostuminen, s. 9–46.
- ⁹ Määrittelystä ks. Matti Peltonen, *Johtolankoja ja tiheää kirjausta — mitä uutta mentaliteettien historia on tuomassa*, HAik 4/1988.
- ¹⁰ Nygård 1998, s. 15.
- ¹¹ Ronny Ambjörnsson — David Gaunt, *Den dolda historien*. 1984, s. 7–9; Nygård 1998, s. 16.
- ¹² Ks. Minna Harjula, *Vaillinaisuudella vaivatut. Vammaisuuden tulkinnat suomalaisessa huoltokeskustelussa 1800-luvun lopulta 1930-luvun lopulle*. *Bibliotheca Historica* 15. Helsinki 1994, s. 12–13, 16.
- ¹³ Wolfram Fischer, *Armut in der Geschichte. Erscheinungsformen und Lösungsversuche der "Sozialen Frage" in Europa seit dem Mittelalter*. Göttingen 1982, pass.
- ¹⁴ Vapaaehtoisesta avustustoiminnasta Suomessa teos *Valtion varjossa. Katsaus epävirallisen sektorin tutkimukseen*. Toim. Aila-Leena Matthies. Helsinki 1991. Siinä erityisesti Jouko Jaakkolan artikkeli, *Yhteisöavusta vapaaehtoistyöhön. Epävirallinen apu suomalaisen sosiaaliturvan kehityksessä*, s. 9–27.
- ¹⁵ Suomen varhaisemmasta köyhäinhoidosta hyvä esitys Panu Pulma, *Fattigvård i frihetstidens finland. En undersökning om förhållandet mellan centralmakt*

- och lokalsamhälle. Hist. Tutk. 129. Helsinki 1985.
- ¹⁶ Nygård 1998, s. 17–18.
- ¹⁷ Näitä ongelmia ja niihin liittyneitä erilaisryhmiä on käsitelty mm. seuraavissa esityksissä: Toivo Nygård, Irtolaisuus ja sen kontrolli 1800-luvun alun Suomessa. *Studia Historica Jyväskyläänsia* 31. Jyväskylä 1985, s. 130–145; Toivo Nygård, Prostituutio 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun Suomessa. Pysy Lujana omalla maalla. Erkki Lehtiselle omistettu juhlakirja. *Studia Historica Jyväskyläänsia* 40. Jyväskylä 1989, s. 113–117; Jouko Jaakkola, Työväestö ja sosiaalinen poikkeavuus. Tampereen työväestön huollontarve, sairastavuus ja rikollisuus 1850–1917. TAY 1982; Toivo Nygård, Suicides in Finland during the Latter Half of the 19th Century and at the Beginning of the 20th Century, *Scandinavian Journal of History* 16 (1992).
- ¹⁸ Ks. Heikki Ylikangas, Puukkojunkkareiden esiinmarssi. Keuruu 1976, s. 324.
- ¹⁹ Nygård 1998, s. 24.
- ²⁰ Ks. Esa Sironen, Sivilisaation prosessi, teoksessa Norbert Elias, Kuolevien yksinäisyys. Tampere 1993, s. 69.
- ²¹ Nygård 1998, s. 19; vrt. esim. Eino Kuusi – Reino Kuusi, Sosiaalinen kysymys ja sosiaalinen liike kautta aikojen. Porvoo 1948, s. 9 erit.
- ²² Ks. Inkeri Anttila – Patric Törnudd. *Kriminologia*. Porvoo 1970, pass.
- ²³ Ks. Anttila – Törnudd 1970, s. 46.
- ²⁴ Käsitys on Fernand Braudellin, ks. esimerkiksi Jorma Kalela, Historiallisen prosessin käsitteellistäminen ja historiallinen aika. HAik 1987, s. 119–122.
- ²⁵ Ks. Peltonen 1992, s. 19–20.
- ²⁶ Ks. Nygård 1985, s. 37–43.
- ²⁷ Vrt. esimerkiksi Kai Häggman, Johdatus perhehistoriaan. Helsingin yliopiston historian laitoksen julkaisuja 11. Helsinki 1996, s. 61–67.
- ²⁸ Seppo Tiihonen – Heikki Ylikangas, Virka. Valta. Kulttuuri. Suomalaisen hallintokulttuurin kehitys. Helsinki 1992, s. 30–31.
- ²⁹ Ks. Kirkkolaki vuodelta 1686, kap. 19; Nygård 1998, s. 21–22, 25.
- ³⁰ Pekka Halmesmaa, Kirkkokuri murroksen kynnyksellä. SKHST 97. Helsinki 1976, s. 63.
- ³¹ Suojeluksesta ja sen kehityksestä ks. K. J. Ståhlberg, Irtolaisuus Suomen lakiin mukaan. Helsinki 1893, pass.; Nygård 1985, pass.
- ³² Tästä ks. esimerkiksi Nygård 1998, s. 26.
- ³³ Tästä Ståhlberg 1893, pass.
- ³⁴ Esimerkiksi Nygård 1998, s. 26.
- ³⁵ Oltermannilaitoksesta Reino Kallio, Pohjanmaan suomenkielisten kylien oltermannihallinto. Tutkimus vuoden 1742 kyläjärjestysohjeen toteuttamisesta. *Studia Historica Jyväskyläänsia* 23. Jyväskylä 1982, s. 148; ks. myös Ny-

- gård 1985, s. 61–62.
- ³⁶ Ks. Alan Silver, *The Demand for Order in Civil Society. The Police*. Ed. by David J. Bordua. New York 1967, s. 3; myös Tuija Hietaniemi, *Lain vartiossa. Poliisi Suomen politiikassa 1917–1948*. Hist. Tutk. 166. Helsinki 1992, s. 15.
- ³⁷ Hietaniemi 1992, s. 15–16.
- ³⁸ Tarkemmin irtolaisuuden kontrollin muodoista Nygård 1985, s. 60–70.
- ³⁹ Nygård 1985, s. 87–88.
- ⁴⁰ Ks. Nygård 1985, s. 41–42; myös Ståhlberg 1893, s. 7–8.
- ⁴¹ Toivo Nygård, *Maatalouden työväloneitä vai täysivaltaisia kansalaisia — Irtaimen väen asema vuoden 1852 irtolaisasetuksessa*. Sitä kuusta kuuleminen. Jorma Ahvenaiselle omistettu juhla- ja muistokirja. *Studia Historica Jyväskyläläisiä* 41. Jyväskylä 1990, s. 83–84; K. E. Kilpi, *Suomen ammatissa toimiva väestö ja sen yhteiskuntaluokat vuosina 1815–1875*. Maaseutu. *Taloustieteellisiä Tutkimuksia* 12. Helsinki 1913, taulukot 38, 50.
- ⁴² Nygård 1998, s. 87; myös Ståhlberg 1893, s. 37–38.
- ⁴³ Ks. Nygård 1998, s. 87.
- ⁴⁴ Ståhlberg 1893, s. 48.
- ⁴⁵ Nygård 1998, s. 88.
- ⁴⁶ Toivo Nygård, *Prostituutio 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun Suomessa*. *Studia Historica Jyväskyläläisiä* 40. Jyväskylä 1989, s. 113.
- ⁴⁷ Esimerkiksi Nygård 1989, s. 113–114; Nygård 1998, s. 51.
- ⁴⁸ Ks. Ehdotus sukupuolittautien vastustamiseksi. *Komiteanmietintö 1924:10*. Helsinki 1924, s. 6; Armas Nieminen, *Taistelu sukupuolimoraalista. Avioliitto- ja seksuaalikysymyksiä suomalaisen hengenelämän ja yhteiskunnan murroksessa sääty-yhteiskunnan ajoilta 1910-luvulle*. Turku 1951, s. 93.
- ⁴⁹ Ks. Nygård 1989, s. 116.
- ⁵⁰ Ks. F. J. Rabbe, *Historiska Uppgifter om veneriska smittan i Finland samt dess förekommande, hämmande och utrotan intill år 1849*. *Finska Läkaresällskapets handlingar* IV:2. 1844–50; Nygård 1998, s. 66.
- ⁵¹ Nygård 1985, s. 132–133; Nygård 1998, s. 66.
- ⁵² Nygård 1985, s. 130–141; Nygård 1998, s. 69–70.
- ⁵³ Ks. Tuula Vuolle, *Paikallisesta hyväntekeväisyydestä valtion asiaksi. Aistivallis- ja raajarikkoiskoulu Suomessa 1846–1892*. *Studia Historica Jyväskyläläisiä* 77. Jyväskylä 1993, s. 20–21.
- ⁵⁴ Ks. P. Lempiäinen, *Piispan- ja rovastintarkastukset Suomessa ennen isoavihaa*. *SKHS* 73. Joensuu 1967, s. 384; Nygård 1998, s. 76–77.
- ⁵⁵ Ks. Vuolle 1993, s. 39.
- ⁵⁶ Ks. Nygård 1998, s. 80–81.
- ⁵⁷ Maija Rajainen, *Naisliike ja sukupuolimoraali*. Keskustelua ja toimintaa 1800-

- luvulla ja nykyisen vuosisadan alkupuolella noin vuoteen 1918 saakka. SKHST 91. Lahti 1973, s. 13; myös Nygård 1998, s. 87–88.
- ⁵⁸ Rotuhygienian klassikkona pidetään Francis Galtonia, joka ohjelman muotoili, ks. Marjatta Hietala, Rotuhygienia. Mongoleja vai germaaneja — rotuteorioiden Suomalaiset. Hist. Ark., 86. Helsinki 1985, s. 107.
- ⁵⁹ Ks. William B. Provine, Genetics and Biology of Race Crossing. Science CLXXXII. 1973, s. 760–783; Hietala 1985, s. 111–112; Wilhelm Johannsen, Perinnöllisyys kokeiden valossa. Porvoo 1920; Nygård 1998, s. 88.
- ⁶⁰ Robert Ehrström, Är rasdifferensen af betydelse för frekvensen af de funktionella neuroserna i landet, Finska Läkaresällskapets Handlingar 1908/II, s. 527–532; Nygård 1998, s. 88.
- ⁶¹ Opettajan Lehti 18/1923; Harjula 1994, s. 131, 132, 134–135; Nygård 1998, s. 89.
- ⁶² Suomen Aistivalliskoulujen Lehti 5/1899, s. 73; Nygård 1998, s. 91.
- ⁶³ Ks. Suomen Terveystieteiden lehti 1/1892 ja Terveystieteiden lehti 6/1908; Kom. miet. 1907:9, s. 236.
- ⁶⁴ Ks. Nygård 1998, s. 93.
- ⁶⁵ Esimerkiksi Kansakoulun lehti 1918, s. 159–165 ja 1932, s. 349.
- ⁶⁶ Raino Vehmas, Suomen romaaniväestön ryhmäluonne ja akkulturoituminen. Turun yliopiston julkaisuja. Sarja B, osa 81. Turku 1961, s. 28.
- ⁶⁷ Vehmas 1961, s. 58; Nygård 1998, s. 98–101.
- ⁶⁸ Ks. esimerkiksi Suometar 42/1863, 42/1863, 88/1864; Suomen Julkisia Sanomia 90/1857, 5/1858; Tapio 6/1867; Uusi Suometar 298/1894; Nygård 1998, s. 103–104.
- ⁶⁹ Vehmas 1961, s. 62.
- ⁷⁰ Suomeen tulleita itäkarjalaisia ja venäläisiä pakolaisia on tämän kirjoittaja käsitellyt mm. seuraavissa teoksissaan: Toivo Nygård, Itä-Karjalan pakolaiset 1917–1922. Studia Historica Jyväskyläensia 19. Jyväskylä 1980; Toivo Nygård, Suur-Suomi vai lähiheimolaisten auttaminen. Aatteellinen heimotyö itenäisessä Suomessa. Keuruu 1978; asiasta myös Nygård 1998, s. 126–134.
- ⁷¹ Nygård 1978, s. 93–96; Nygård 1980, s. 69–86; Nygård 1998, s. 129–130.
- ⁷² Ks. Nygård 1980, s. 116.
- ⁷³ Nygård 19180, s. 120–121: ks. vuosien 1921–1922 ko. lehtien vuosikerrat.
- ⁷⁴ Nygård 1980, s. 7 erit.